

**СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВІДШКОДУВАННЯ
МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК МІРИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ****MODERN THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF MORAL DAMAGE
COMPENSATION AS A MEASURE OF CIVIL LAW LIABILITY**

Терещук М.М., аспірант кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Основою для виникнення зобов'язання відшкодувати моральну шкоду, зокрема завдану життю чи здоров'ю фізичної особи, є встановлення елементів цивільного правопорушення згідно з загальними засадами цивільно-правової відповідальності. Ці елементи одночасно виступають умовами відповідальності, а ключовим серед них є умова про причинно-наслідковий зв'язок між діями особи, що завдала шкоду, та, наприклад, ушкодженням здоров'я (або смертю) постраждалої особи, а також вина особи, незалежно від її форми. Предметом зобов'язання, яке виникає при встановленні вищевказаних елементів, є відновлення порушених прав щодо здоров'я чи життя фізичної особи у формі відшкодування моральної шкоди. Метою цього дослідження є охарактеризувати правовий статус проблемних моментів у практичному застосуванні компенсації моральної шкоди як міри цивільно-правової відповідальності, підготувати пропозиції й рекомендації щодо удосконалення відповідних підходів у застосуванні цивільного законодавства. Відповідно до поставлених мети та задач, було проведено комплексний аналіз особливостей компенсації моральної шкоди як міри цивільно-правової відповідальності в Україні, аналіз її сучасної правової бази, доктринальних поглядів та практичних проблем, а також перспективних шляхів розвитку. Станом на сьогодні існує суттєва прогалина у вивченні питання відповідальності у цивільному праві, а також способів та методів захисту прав відповідних суб'єктів правовідносин у спорах щодо моральної шкоди. У роботі також досліджується роль судової влади у тлумаченні та застосуванні законодавства про відшкодування моральної шкоди, що дозволяє визначити напрямки розвитку правозастосування у цій сфері. Аналізуючи правову базу та практичне застосування відповідальності за відшкодування моральної шкоди в Україні, це дослідження має на меті сприяти розумінню теоретичних та практичних аспектів відповідальності в цивільному праві і виявити потенційні сфери для реформування.

Ключові слова: цивільне право, моральна шкода, збитки, відповідальність, відшкодування.

The basis for the emergence of an obligation to compensate for moral damage, in particular caused to the life or health of an individual, is the establishment of the elements of a civil offense in accordance with the general principles of civil liability. These elements simultaneously act as conditions of liability, and the key among them is the condition of a causal relationship between the actions of the person who caused the damage and, for example, the injury to health (or death) of the injured person, as well as the fault of the person, regardless of its form. The subject of the obligation that arises when the above elements are established is the restoration of the violated rights regarding the health or life of an individual in the form of compensation for moral damage. The purpose of this study is to characterize the legal status of problematic moments in the practical application of moral damage compensation as a measure of civil liability, to prepare proposals and recommendations for improving relevant approaches in the application of civil legislation. In accordance with the set goals and objectives, a comprehensive analysis was conducted with respect to the peculiarities of compensation for moral damage as a measure of civil law liability in Ukraine, including the analysis of its modern legal base, doctrinal views and practical problems, as well as promising ways of development. As of today, there is a significant gap in the study of the issue of liability in civil law, as well as in the ways and methods of protecting the rights of the relevant subjects of legal relations in disputes regarding moral damage. The work also examines the role of the judiciary in the interpretation and application of the legislation on compensation for moral damage, which allows to determine the directions of the development of law practice in this area. By analyzing the legal framework and practical application of liability for non-pecuniary damage in Ukraine, this study aims to contribute to the understanding of theoretical and practical aspects of liability in civil law and to identify the potential areas for reform.

Key words: civil law, moral damage, damages, liability, compensation.

Постановка проблеми. Цивільно-правова відповідальність є однією з основних складових цивільного права і забезпечує компенсацію шкоди, завданої особі у зв'язку з порушенням її прав. На сьогоднішній день в Україні спостерігається низка проблем, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю, зокрема, низький рівень відшкодування збитків потерпілим, недостатність механізмів захисту порушених прав, відсутність чітких правил відповідальності за неналежне виконання зобов'язань тощо. Особливу роль в системі цивільно-правової відповідальності займає відшкодування моральної шкоди, право на яку закріплене зокрема в Конституції України. Під моральною шкодою відповідно до чинного законодавства слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Інститут відшкодування моральної шкоди є важливим та ефективним засобом захисту прав громадян, однак в Україні на сьогодні відсутній комплексний правозастосовний підхід, який би врегулював цю сферу. Це призводить до невизначеності та недоліків у правозастосовній практиці, що ускладнює процес законотворення та суперечить сучасному стану регулювання відшкодування моральної шкоди в контексті інтеграції України до

європейської спільноти. Дослідження даної теми може сприяти вдосконаленню цивільного законодавства, забезпеченню більш ефективного захисту прав громадян та підприємств, зміцненню правової держави в цілому. Крім того, результати дослідження можуть бути корисними для практикуючих юристів, суддів та інших фахівців у галузі цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що станом на сьогодні у науковій та юридичній літературі приділяється певна увага дослідженню різних аспектів проблем розвитку цивільно-правової відповідальності загалом та проблемам відшкодування моральної шкоди зокрема. Вагомий внесок у наукові дослідження регулювання відповідальності як важливої складової цивільного права України та вивчення відповідальності за моральну шкоду здійснили такі вітчизняні вчені та правознавці як В. М. Парасюк, О. І. Зозуляк, Ю. І. Парута, І. А. Бірюков, О. В. Грищук, О. В. Дзера, Р. А. Майданик, С. І. Шимон та інші. Однак з розвитком доктринальних підходів та судової практики щодо цивільно-правової відповідальності різних суб'єктів ряд питань все ж залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті. На сьогодні неповно дослідженим залишається питання, пов'язане із законодавчим регулюванням та його однозначним застосуванням. По-перше, необхідно

уточнити та впорядкувати законодавчу базу, яка регулює відшкодування моральної шкоди як особливого виду збитків. По-друге, необхідно вирішити проблеми, з якими стикаються сторони, що вимагають відшкодування цивільно-правових збитків у формі моральної шкоди. Прагнучи вдосконалити ці сфери, можна досягти важливих змін для підвищення ефективності процедур, необхідних для адекватної компенсації моральної шкоди. Більше того, у зв'язку з воєнним станом в Україні та широкомасштабною агресією проти нашої держави перед науковцями та практиками постають нові унікальні виклики, зумовлені необхідністю компенсації моральної шкоди жертвам війни.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що система цивільно-правової відповідальності в Україні повинна бути збалансованою і враховувати інтереси всіх сторін у справі. Різні види цивільно-правової відповідальності потребують різних правових підходів до регулювання [1, с. 42]. Визначення меж цивільно-правової відповідальності повинне ґрунтуватися на принципах справедливості та рівності перед законом. На відміну від правових принципів і норм, справедливість при тлумаченні та застосуванні законодавчих актів полягає в обміркованні та взятті до уваги особливостей кожного конкретного випадку [2, с. 95]. Ефективне регулювання цивільно-правової відповідальності потребує забезпечення достатньої правової визначеності, а також ефективного контролю за дотриманням правил відповідальності [3, с. 88].

Збитки та їх відшкодування є важливими аспектами української правової системи, що забезпечують відшкодування фізичним та юридичним особам, які зазнали шкоди внаслідок дій або бездіяльності інших осіб [4, с. 99]. Нормативна база, що регулює відшкодування збитків в Україні, є складною та багатогранною, і сторони в судових процесах часто стикаються зі значними перешкодами у задоволенні своїх вимог про відшкодування збитків. Водночас, роль відшкодування збитків як інструменту цивільно-правової відповідальності є першочерговою в сучасних соціально-економічних реаліях. З цієї причини важливо створити комплексний підхід до правових проблем, які виникають при відшкодуванні такого особливого виду збитків у цивільному праві України як моральна шкода, враховуючи відповідні процесуальні механізми.

Правова база, що регулює цивільно-правове відшкодування збитків в Україні, базується на Цивільному кодексі України, який встановлює загальні принципи оцінки збитків у цивільних та інших справах. Цивільний кодекс України визнає кілька видів збитків, включаючи відшкодування матеріальних збитків, моральної шкоди та упущеної вигоди. Декілька інших законодавчих актів регулюють особливості та порядок нарахування збитків, що ґрунтуються на діях або бездіяльності юридичних осіб. Оцінка збитків ґрунтується на принципі повного відшкодування, який вимагає, щоб позивачеві були повністю відшкодовані всі збитки, яких він зазнав внаслідок дій відповідача. Оцінка збитків може враховувати широкий спектр факторів, включаючи характер і ступінь завданої шкоди, вартість необхідного ремонту, а також будь-які інші збитки або витрати, понесені позивачем.

Найбільшу увагу інституту моральної шкоди законодавець присвятив саме у цивільному законодавстві. Відповідно до частини 2 статті 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Така позиція законодавця чітко свідчить про те, що під

поняттям «моральна шкода» слід розуміти моральний біль та страждання, оскільки страждання можуть бути як фізичні, так і моральні. Фізичні страждання – це фізичний біль, функціональний розлад організму, зміни в емоційно-вольовій сфері, інші відхилення від звичайного стану здоров'я, які є наслідком дій (бездіяльності), що посягають на немайнові блага або майнові права громадянина. Моральні страждання, як правило, виявляються у відчуттях страху, сорому, приниження, а також в інших, несприятливих для людини в психологічному аспекті, переживаннях, пов'язаних із втратою близьких, роботи, розкриттям лікарської таємниці, неможливістю продовжувати активне громадське життя, з обмеженнями або позбавленням яких-небудь прав людини та громадянина тощо [5, с. 31]. Таким чином, в зміст досліджуваного поняття вкладаються фізичні та моральні страждання.

Моральна шкода є саме негативним наслідком порушених немайнових прав особи, яке вже відбулось. Тобто будь-яке порушення особистих прав так чи інакше спричиняє моральну (немайнову) шкоду, адже фізичні, моральні, психологічні страждання потерпіла сторона переживає через посягання на її законні права негативними наслідками правопорушення. Відтак моральна шкода є супровідником будь-якого правопорушення проти особи, а істотність шкідливих наслідків правопорушення та взагалі їх наявність не повинна впливати на питання відшкодування чи відмову у відшкодуванні моральної шкоди, а лише на визначення розміру такої компенсації. Заважаючи на це, заява позивача про те, що він відчував фізичні або душевні страждання, є прямим доказом факту заподіяння моральної шкоди, а оцінка цього доказу – прерогатива суду. Прямих доказів протилежного відповідач, природно, надати не зможе, в той час як показання свідків чи висновок експертизи можуть бути лише непрямыми доказами.

Наступною умовою відповідальності за заподіяння моральної шкоди є протиправність поведінки, тобто невиконання юридичного обов'язку, встановленого нормою права [5, с. 31]. Відповідно до форм юридичних обов'язків протиправність виступає у формі дії або бездіяльності. При цьому, під протиправною дією розуміють поведінку, що заборонена законом, а під протиправною бездіяльністю – невчинення особою дій, які вона була зобов'язана за законом вчинити. Наявність причинного зв'язку між протиправним діянням і моральною шкодою, що є третьою підставою відповідальності за завдану моральну шкоду, виражає зв'язок протиправної поведінки і шкоди, що настала, при якому протиправність є причиною, а шкода – наслідком. Заподіявач несе відповідальність лише за ту шкоду, яка є наслідком його поведінки. Неправомірне діяння повинно бути головною причиною, що з неминучістю тягне за собою заподіяння моральної шкоди, необхідною умовою настання негативних наслідків у вигляді фізичних або душевних страждань. Встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою і моральною шкодою дає можливість визначити суб'єкта відповідальності та її межі, тобто особа має нести відповідальність лише за ту шкоду, яка викликана саме її поведінкою.

Станом на сьогодні вітчизняна судова система формує унікальну судову практику при розгляді позовів про відшкодування моральної шкоди, завданої воєнними діями. До прикладу в рішенні Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 7 листопада 2022 р. у цивільній справі № 216/3972/22 суд вказав, що діями з боку РФ було порушено гарантоване статтею 13 Конституції України право позивача на природні ресурси, тобто сам факт збройної агресії РФ проти України є причиною виникнення ситуації, за якої позивач змушена відстоювати порушене відповідачем право у судовому порядку. У зв'язку з цим та враховуючи множинний і триваючий характер порушень прав та законних інтересів позивача, а також зважаючи на практику Євро-

пейського суду з прав людини, суд визнав законним обраний позивачем спосіб стягнення майнової та моральної шкоди у виді одноразової суми, яка покриває всі передбачувані порушення, що були допущені відносно неї. Вирішуючи питання щодо розміру компенсації за спричинену позивачу матеріальну та моральну шкоду, суд виходив із розміру задоволених вимог заявників по аналогічних справах, що розглядалися Європейським судом з прав людини [6]. Відтак суд застосовує особливий підхід до аналізу причинно-наслідкового зв'язку між фактом збройної агресії РФ та моральною шкодою, включаючи аргументацію про завдану шкоду природним ресурсам, які є всенародною власністю.

Аналогічний підхід суди застосовують й у інших справах щодо стягнення моральної шкоди з РФ, що може свідчити про формування безперечно позитивної, з точки зору захисту прав постраждалих, тенденції у судовій практиці. У цивільній справі № 682/2464/22 Хмельницький апеляційний суд постановою від 28 червня 2023 р. встановив, що право на відшкодування моральної шкоди виникає у громадянина, серед іншого, внаслідок неправомірних дій щодо нього або членів його сім'ї, якщо це призвело до фізичних і душевних страждань потерпілого. Моральна шкода відшкодовується потерпілому (позивачеві) одноразовим платежем, а також іншим майном або в інший спосіб. Апеляційний суд вважав доведеним, що у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України позивач зазнав душевних страждань, були порушені його нормальні життєві зв'язки, оскільки він вимушено змінив своє місце проживання, а також були порушені його основоположні свободи, що визначені Конституцією України та Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколів до неї [7]. З огляду на викладене вище, суд апеляційної інстанції дійшов висновку про наявність підстав для стягнення на користь позивача моральної шкоди, завданої неправомірними діями РФ.

Схожу позицію зайняв Шевченківський районний суд м. Києва розглянувши 22 травня 2023 р. цивільну справу № 761/4428/23 за позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ. Рішенням у цій справі суд визнав, що за загальним правилом моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб, в той час як розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом. В результаті збройної агресії РФ проти України та пошкодження його майна, а саме квартири яка знаходиться у м. Маріуполь Донецької області України, позивач зазнав моральних страждань. Нанесена позивачу моральна шкода виявилась у погіршенні емоційного, психологічного та матеріального стану та продовжує йому завдавати чималих моральних страждань. Обґрунтовуючи завдану відповідачем моральну шкоду позивачем доведено, що внаслідок саме збройної агресії РФ проти України він відчуває душевні страждання, що не дають йому можливості проживати повноцінним життям та життям, яким він проживав до збройної агресії РФ проти України [8].

Слід відзначити, що значна кількість судової практики стосується позовів до Держави Україна в частині відшкодування шкоди, завданої у зв'язку з протизаконними

воєнними діями РФ, що відбувалися на території нашої держави до 24 лютого 2022 р., однак сформовані з цього питання правові позиції судів вказують на неправильність подібного способу захисту прав. Так Велика Палата Верховного Суду постановою від 12 травня 2022 р. у цивільній справі № 635/6172/17 вирішила, що держава не несе майнову відповідальність перед потерпілими за всі злочини, які залишилися нерозкритими. Передбачене законодавством право на відшкодування державою моральної шкоди, завданої терористичним актом, не породжує без спеціального закону легітимного очікування на отримання від Держави України такого відшкодування за моральну шкоду, завдану позивачеві внаслідок загибелі матері під час терористичного акту у період проведення АТО незалежно від того, на якій території – підконтрольній чи невідконтрольній Україні – мав місце вказаний акт. У законодавстві України немає такої юридичної основи, що дає змогу визначити конкретний майновий інтерес позивача щодо права вимоги до держави про відшкодування нею моральної шкоди. Як окремо відзначив суд, проблема цієї справи полягала не у тому, чи страждав морально позивач, не у тому, як краще у грошовому еквіваленті оцінити ці його страждання, навіть не стільки у тому, який нормативний припис слід застосувати для присудження відповідного відшкодування. Ключова проблема справи – це те, чи має за відповідні моральні страждання позивача нести цивільну відповідальність саме Держава Україна. На думку суду було неможливо встановити елементи цивільного правопорушення, яке вчинив відповідач відносно позивача та внаслідок якого останній нібито зазнав моральних страждань [9].

Відтак практика стягнення моральної шкоди у подібних справах говорить про складнощі у захисті прав позивачів, зокрема коли позови стосуються періоду АТО. У постанові від 31 травня 2023 р. у цивільній справі № 237/1314/21 Верховний Суд вказав, що позивачка не обґрунтувала, що Держава Україна могла вжити, але не вжила заходів, які б усунули ризик загибелі постраждалих, що держава знала про можливість обстрілу з боку незаконних збройних формувань у зв'язку зі збройною агресією з боку РФ і могла вжити, але не вжила заходів із попередження такого обстрілу та усунення ризику для життя постраждалих. На думку суду, настання смерті у вказаних обставинах та виконання Державою Україною позитивного матеріального обов'язку щодо гарантування права на життя не перебували у причинно-наслідковому зв'язку. У спірних правовідносинах відсутні правові підстави для відповідальності Держави України за неналежне виконання позитивного матеріального обов'язку щодо гарантування права на життя, і за таких обставин позивачка не обґрунтувала вимогу про відшкодування державою моральної шкоди, не зазначила факти, за яких можна було б стверджувати про порушення державою конкретних обов'язків (негативного, позитивного матеріального, позитивного процесуального) з гарантування права на життя [10].

Безумовно, вищевказана категорія справ відрізняється особливою важливістю та рядом характеристик, що не притаманні всім справам про стягнення моральної шкоди в цілому. Незважаючи на це, висновки, сформовані у таких справах, можуть бути застосовані і у інших провадженнях, предметом яких є моральна шкода. Більше того, подібні напрямки правозастосування можуть служити основою для подальшої законодавчої роботи з вдосконалення цивільного законодавства з метою недопущення ситуацій, коли постраждалі особи позбавлені належних інструментів для захисту свої прав [11, с. 145]. Видається, що одним з напрямків реформування у цій сфері може стати деталізація ефективного механізму стягнення моральної шкоди як міри цивільно-правової відповідальності. Враховані при цьому мають бути і наявні висновки Верховного Суду

щодо причинно-наслідкового зв'язку між неправомірною дією та шкодою для постраждалої сторони, як ключового елемента цивільного правопорушення, що викликає розбіжності у підходах судів при правозастосуванні.

Висновки. На основі комплексного аналізу можна зробити кілька висновків щодо цивільно-правового відшкодування моральної шкоди в Україні. По-перше, нормативно-правова і судова база, що застосовується до відшкодування моральної шкоди в Україні, є складною та багатогранною і охоплює широкий спектр правових принципів, елементів та підходів. По-друге, практичне застосування цих правових принципів може бути ускладненим, оскільки

багато учасників судових процесів стикаються з певними перешкодами у задоволенні своїх вимог про відшкодування моральної шкоди. Потенційне вирішення цих проблем може полягати в уточненні та впорядкуванні правової бази, що регулює цивільно-правову відповідальність загалом та відповідальність за завдання моральної шкоди зокрема, а також у вирішенні проблем, з якими стикаються сторони судових спорів, які прагнуть отримати відшкодування. Вищевказане дозволило б спростити доступ постраждалих осіб до можливостей захисту свої порушених прав, що є особливо важливим з огляду на безпекові виклики сьогодення, з якими стикається наша держава.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коробцова Н.В. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності за правопорушення в медицині. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 39–42.
2. Басай О.В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 87–98.
3. Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 85–92.
4. Парасюк В.М. Механізм застосування цивільно-правової відповідальності до юридичних осіб публічного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Том 2. № 1. С. 99–104.
5. Колінько Ц. Проблеми доведення моральної шкоди за законодавством України. *Підприємництво, господарство і право: загальноукраїнський науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2020. № 8. С. 30–34.
6. Рішення Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 7 листопада 2022 р. у справі № 216/3972/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107403296>.
7. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 28 червня 2023 р. у справі № 682/2464/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111876959>.
8. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 22 травня 2023 р. у справі № 761/4428/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111181205>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 р. у справі № 635/6172/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593>.
10. Постанова Верховного Суду від 31 травня 2023 р. у справі № 237/1314/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111278869>.
11. Зозуляк О.І., Парута Ю.І. Перспективні напрями удосконалення цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Том 63. С. 141–146.